

Research Paper

Modernity and the Consequences of Urbanization in the Novel “Rahesh” Based on Simmel's Views

Marzie Nader¹ , Seyed Ali Qasemzade^{*2} , Naser Mohseninia³

¹ PhD Student of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University (IKU), Qazvin, Iran

² Professor, Department of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University (IKU), Qazvin, Iran

³ Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran

10.22080/RJLS.2021.21946.1258

Received:

July 17, 2021

Accepted:

September 15, 2021

Available online:

January 15, 2022

Keywords:

modernity, urbanization, “Rahesh” Novel, Reza Amirkhani, Georg Simmel

Abstract

The present research tries to re-read and analyze Reza Amirkhani's novel “Rahesh”, written with a modernist approach, to find the consequences of urbanization on the modern world through a descriptive-analytical manner and based on the theoretical views of Georg Simmel. The purpose of writing this article is to describe the city of Tehran as a symbol of urban modernity in fiction literature and present a critical reflection on Iranian modernity using a sociological approach. It also tries to represent the modern city, the incoherent rationality in the daily lives of the people as well as the social gaps and relations between them. The city overcomes the inhabitants of the metropolis as an objective culture and an object-oriented spirit. The lack of integrated rationality and the gap between objective culture and subjective culture due to the dominance of monetary economy in the metropolis equalize the value of all objects and makes them meaningless. Metropolises seem cold and ruthless to protect themselves by using what Simmel calls precaution. Also, the person's exposure to severe nervous stimuli and the reluctance and caution of the person to be immersed in the chaos of countless external stimuli leads to a kind of alienation and disgust that manifests itself in the form of a bored and self-contained attitude that is the most important psychological characteristic of metropolitan man.

***Corresponding Author:** Seyed Ali Qasemzade

Address: Department of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University (IKU), Qazvin, Iran

Email: s.a.ghasemzadeh@hum.ikiu.ac.ir

Tel: +9828-3390-1665

Extended Abstract

1. Introduction

Novel is a literary form specific to bourgeois society emerged with the emergence of industrial society and the emergence of a new class of capitalism in which the average person in society plays a role. The character of the novel is cut off from the whole and from the society based on qualitative values and is trapped in quantity-oriented (object-oriented) societies and is constantly, alone and involved in an internal and external conflict. Therefore, any novel can present facts from the lives of such people beyond its fictional, artistic, and entertaining aspects. Novel is the result of urban life; the explicit and quite complex critiques of the realities of social life seen through the words and actions of fictional characters in the novels suggest that novel has been created to criticize the urbanism and urban element.

Due to the importance of the city in the school of modernism and modern novel writing, this article has tried to re-read the position of the city in the artistic payment of modern Iranian novels and the harms of urbanization for the traditional and religious Iranian society through focusing on the novel "Rahesh" written by Reza Amirkhani.

The city is not hidden from the view of storytellers, and the product of this kind of view is that in addition to the narrative structure being attractive and readable to the reader, the sociological-psychological aspects are also taken into consideration in general. One of the main elements in the formation of all twentieth century stories around the world is place, i.e., the story cannot be formed without place. The city has an important position in literature. Literature, and especially the novel, which,

above all, contains the necessities of modern life, is closely connected with the city. Literature can well depict the socio-cultural geography of the city and explain urban experience and behavior by arranging places and spaces and drawing behaviors in these spatial features. However, the novel is not merely a material to testify to the naked social reality. However, as a product of the novelist's synergy of words and ideas that flows through languages, it shows a special interpretation of the real thing" (Khalesi Moghadam, 2013: 234). No structure affects man as much as the city, and the experience of urbanization is the most important human experience. It can create identity and meaning. Man becomes proud in the context of the city and man's relationship with the city becomes so intertwined that it cannot be said precisely that it is the man who builds the city or it is the city that shapes the man (Namvar Motlagh, 2012: 13-16).

In this article, using Simmel's critical theory and viewpoint, an attempt has been made to use the related concepts as mentioned above in the analysis and critique of "Rahsh" Novel. In the approach of this article, the city is the bedrock of modern culture and its novel illustrator. Our intention here is to study the attitude of the bored man living in the metropolis as one of the consequences of modernity and urbanization. In this article, we seek to discover and express the problems of urban modernity through the lens of the novel.

2. Research Findings

Only two studies have been conducted on the novel "Rahesh" - the novel selected for the 11th Jalal Al-Ahmad Literary Award in 2018- entitled "Analysis of Leah's character in Reza Amirkhani's novel based on a

feminist approach" (Mousavipour, 98) and "Sociological critique of Reza Amirkhani's novel "Depression" based on Goldman's Theory of Constructivism" (Pouryazdan Panah Kermani, 99). Therefore, the present article is considered an innovation with a different approach to the study of the novel and the use of Simmel's theories in the critique of Reza Amirkhani's novel.

3. Research Methods

In a descriptive-analytical manner based on Georg Simmel's views, this article tries to deal with the category of the city and its place in modernity through the lens of a novelist.

4. Conclusion

In this work, Tehran is the representative of modernity in Iran, and this story, centered on the city, takes it beyond an abstract place and situation and depicts it from a social perspective, which has risen against the simplicity and purity of the past world and is engaged with the contradictions and consequences of modernity. It also shows the social atmosphere of the modern city that grips the inhabitants of the metropolis. Despite the emergence of modern rationality in the city, the emotional relationships of people in the metropolis of Tehran have not been formed coherently alongside the rational element. The city, like the objective culture of Simmel and the object-like spirit of Lukach, as a whole, overcomes the inhabitants of the metropolis, and one cannot overcome the onslaught of urban rationality. Leah and Jeremiah are portrayed as two bored characters in this story. The lack of integrated rationality due to the dominance of the monetary economy in the metropolis, equalizes the value of all objects and makes them meaningless. Ala's character is an example. To protect

themselves in the big cities, metropolitans need the behavior and state of mind that Simmel calls caution and caution is an element that makes people in the metropolis look cold and ruthless. The behavior of Leah's neighbors shows this characteristic. In the face of objective culture and constant nervous movements, urban dwellers reflect caution emerged in the interpersonal relationships of urban dwellers. Also, facing a person with severe nervous stimuli and reluctance and caution to immerse oneself in the chaos of countless external stimuli leads to a kind of alienation and disgust that manifests itself in the form of a bored and lazy attitude which is the most important psychological trait of metropolitan men and even children who grow up in the metropolis. The child of the story, Elijah. Is an example. The tense atmosphere of the city, which Berman calls a moving chaos, and the complex modern culture that demands rational knowledge, lead the modern man living in the metropolis to protect himself and his freedom. All of Leah's efforts in the story of her fights with Ala and exiting from her job and trying to build relationships with neighbors as well as her words in the municipality and her quarrel with the officials show her movement to achieve freedom and escape from the phenomenon of alienation as a problem the city residents encounter with.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

Sources in English

- Adorno, Th. (2017). *An introduction to the sociology of literature*, translated by Mohammad Jafar Pooyandeh. Tehran: Cheshmeh Publishing. [In Persian]
- Ahmadi, B. (1994). *Modernity and critical thinking*. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]
- Amirkhani, R. (2019). *Rahesh*. Tehran: Ofoq Publishin. [In Persian]
- Berman, M. (2013). *The experience of modernity*, translated by Murad Farhadpour. Tehran: New Plan Publications. [In Persian]
- Bellow ,S. (1987). *More die of heartbreak*, Secker & Warburg.
- Frisbee, D. (2007). *Georg Simmel*, translated by Javad Ganji. Tehran: Game Nou Publications. [In Persian]
- Goldman, L. (1997). *Society, culture, literature*, translated by Mohammad Jafar Pooyandeh. Tehran: Cheshmeh Publishing. [In Persian]
- Giddens, A. (2007). *Sociology* Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Gholam, M. (2002). *Historical novel*. Tehran: Cheshmeh Publishing. [In Persian]
- Khalesi Moghadam, N. (2013). *The city and experience of Persian modernity*. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]
- Kurt, W. (2012). *Time and place in modern storytelling*, translated by Farnaz Ganji and Mohammad Baqer Ismailpour. Tehran: Avand Danesh. [In Persian]
- Lefebvre, H. (2007). *The city as writing*, Quarterly Journal of Cinema and Literature, translated by Amir Eftekhari, Rad Fall, 4(14), 71-73. [In Persian]
- Highmore, B. (2002). *Everyday life and cultural theory: An introduction*. Routledge.
- Lynch, Q. (1995). *City view*, translated by Hossein Mazini. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Marcuse, H. (2009). *One man*, translated by Mohsen Moayedi. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Namvar Motlagh, B. (2012). *Text city derived from culture*, Proceedings of the Seminar on Urban Space Representation in Art and Literature, 1, 13-16. [In Persian]
- Payne, M. (2004). *The culture of critical thought from the Enlightenment to post modernity*, translated by Payam Yazdanjoo. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]

- Qasemzadeh, S. A. (2017). *Coexistence of comparative literature and literary theories*. Qazvin: Qazvin University Jihad Publications. [In Persian]
- Qobadi, H. A. (2015). *The soul of the world*. Tehran: Institute of Humanities and Social Studies, University Jihad Publications. [In Persian]
- Simmel, G. (1993). *Metropolis and mental life*, translated by Yousef Abazari. *Social Science Letter*, 2(3), 53-66. [In Persian]
- Tajbakhsh, G. (2005). *Modernity of the metropolis in German thought*. PhD Thesis, Faculty of Fine Arts, University of Tehran, under the supervision of Hossein Bahreini. [In Persian]
- Wellek, R., & Warren, A. (2003). *Literary theory*, translated by Zia Movahed and Parviz Mohajer Tehran: Niloufar Publications. [In Persian]

علمی پژوهشی

مدرنیته و پیامدهای شهرنشینی در رمان رهش با تکیه بر آرای زیمل

مرضیه نادری^۱، سید علی قاسم‌زاده^{۲*}، ناصر محسنی‌نیا^۳

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

^۲ استاد دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

^۳ استاد دانشگاه شهید باهنر کرمان

doi 10.22080/RJLS.2021.21946.1258

چکیده

این جستار به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی مبتنی بر آرای نظری گئورک زیمل تلاش کرده است، رمان رهش نوشته رضا امیرخانی را که با رویکرد مدرنیستی با اتکا به شهر و شهرنشینی و تبعات دنیای مدرن نوشته شده است، بازخوانی و واکاوی نماید. هدف از نگارش این مقاله توصیف شهر تهران به عنوان نماد مدرنیته شهری در ادبیات داستانی است و به مدد بازنمایی شهر تهران در ادبیات داستانی، تأملی انتقادی از مدرنیته ایرانی ارائه شده و با کمک گرفتن از رویکرد جامعه‌شناختی به بازنمایی شهر مدرن و عقلانیت نامنسجم در زندگی روزمره و شکاف‌های اجتماعی موجود در زندگی شهروندان و روابط میان آنها در داستانی مرتبط با کلان‌شهری چون تهران با مطالعه موردی بر روی داستان رهش پرداخته شده است. شهر چونان فرهنگ عینی و روح‌شی‌ءواره بر ساکنان کلان‌شهر غلبه می‌کند. فقدان رشد عقلانیت یکپارچه، شکاف میان فرهنگ عینی و فرهنگ ذهنی به دلیل تسلط اقتصاد پولی در کلان‌شهر، سبب یکسان‌سازی ارزش تمام اشیاء شده، آنها را از معنا و فردیت تهی می‌سازد. کلان‌شهرنشینی برای صیانت از نفس خود با استفاده از آنچه زیمل آن را احتیاط می‌نامد، سرد و بی‌ترحم به نظر می‌آیند. همچنین مواجهه فرد با تحریکات عصبی شدید و اکراه و احتیاط فرد از غوطه‌ور شدن در آشوب تحریکات بی‌شمار بیرونی منجر به نوعی بیگانگی و انزجار می‌شود که به شکل نگرش دلزده و توداری بروز می‌کند که مهمترین خصلت روانی انسان کلان‌شهری است.

تاریخ دریافت:

۲۶ تیر ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۲۴ شهریور ۱۴۰۰

تاریخ انتشار:

۲۵ دی ۱۴۰۰

کلیدواژه‌ها:

مدرنیته، شهرنشینی، رمان رهش، رضا امیرخانی، گئورک زیمل.

* نویسنده مسئول: نویسنده مسئول

آدرس: تهران. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، گروه زبان و ادبیات فارسی، ایران

ایمیل: s.ali.ghasem@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۱۲۲۵۹۷۶۱۵

۱ مقدمه

کردن جهان و زندگی، تصمیم به شناختن خود می‌گیرد تا سرنوشت خود را به دست گیرد. لوکاچ، رمان را حماسه‌ی دوران بی‌خدایی می‌داند و در تعریف آن می‌گوید: «رمان، حماسه‌ی زمانی است که کلیت برونی زندگی مستقیماً نمایان نیست، زمانی که آن بقای معنی با زندگی ناسازگشته، با این همه از توجه به سوی کلیت بازنایستاده است» (غلام، ۱۳۶۷: ۱۹). رمان فرم ادبی ویژه‌ی جامعه بورژوازی است و با پیدایش جامعه صنعتی و پا گرفتن طبقه جدید سرمایه‌داری پدیدار شده‌است و افراد متوسط جامعه در آن نقش دارند. شخصیت رمان بر خلاف قهرمان حماسه، از کل خود و از جامعه مبتنی بر ارزش‌های کیفی بریده و در جامعه‌ای کمیّت محور (شیء‌واره) گرفتار آمده است و پیوسته، تنها و درگیر تعارض درون و بیرون است. از این رو، هر رمانی می‌تواند ورای جنبه‌های داستانی و هنری و سرگرم‌کنندگی خویش، واقعیاتی از زندگی چنین انسان‌هایی را پیش روی ما بگذارد. پدیده‌ی رمان حاصل زندگی شهری است؛ اما این بدان معنا نیست که هر رمانی تابع نعل به نعل قوانین شهری باشد، بلکه گاه بر تمامی این قوانین می‌تازد. *ساول بلاو* (Bellow, 1987) هم در رمانش شهر را به مثابه توضیحی از تجربه‌ی انسانی می‌داند که به صورت خاصی تجسد یافته است و البته از نظر او این توضیح شامل تاریخ شخصی افراد و تجربه‌ی روایت شده آنها نیز می‌شود. انتقادات صریح و بی‌پرده و کاملاً پیچیده درباره‌ی واقعیت‌های زندگی اجتماعی که از خلال گفتار و کردار شخصیت‌های داستانی در رمان‌ها مشاهده می‌شود، گواه این مسأله است که گویی رمان برای خرده‌گیری از عنصر شهری و شهرنشینی پدید آمده است.

در اواخر قرن نوزدهم موضوع مدرنیته جایگاهی بسیار مهم در نظریه‌های اجتماعی یافت و توجه اندیشمندان انتقادی به صورت ویژه به شهر معطوف کرد و بدین ترتیب شهر به جایگاهی مؤثر برای نقد مدرنیته تبدیل شد. آنتونی گیدنز (Anthony Giddens) معتقد است که همه

گزارش زندگی روزمره مردم در شهر به ابزارهایی نیاز دارد که توان بازتاب این تغییرات را داشته باشد. یکی از این ابزارها، ادبیات داستانی است. انعکاس تحولات درونی و سطحی شهرها در ادبیات داستانی، رهیافتی است که می‌تواند به پژوهشگران یاری رساند. در بحث اثرگذاری شرایط اجتماعی بر ادبیات و هنر به طور کلی به این نکته باید توجه داشت که منظور، بازتاب کامل و تصویرگونه‌ی جامعه در ادبیات و هنر به صورتی مستقیم و بی‌واسطه نیست. نویسندگان در عصر خویش و فضای اجتماعی عصر خود زندگی می‌کنند و بدیهی است که از آن فضا تأثیر پذیرد و این تأثیر را در آثار خود بازتاب دهد. البته «این تأثیر ممکن است به صورت‌های گوناگون درآید: از سازگاری گرفته تا ردّ و شورش، یا ترکیبی از اندیشه‌های برگرفته از این محیط و محیطی دیگر و غیره» (گلدمن، ۱۳۷۶: ۲۵۲) جامعه‌شناسی در ادبیات، جستجوی بازتاب ویژگی‌های اجتماعی هر دوره‌ی تاریخی است که در آن دوره پدید آمده‌است. از نظرگاه مارکسیستی ادبیات گزارشگر صریح واقعیت اجتماعی است. این نگاه جبرگرایانه بخش زیبایی‌شناختی اثر ادبی را نادیده می‌گیرد و رسالت آن را به انتقال آگاهی اجتماعی محدود می‌داند؛ اما در مقابل آنها عده‌ای، هنرمند را بیان‌کننده‌ی حقیقت و ضرورتاً بیان‌کننده‌ی حقایق اجتماعی و تاریخی می‌دانند و آثار هنری را از آن جهت که یادگار دورانی خاص هستند، سندی برای شناسایی اعصار به حساب می‌آورند و چنین می‌انگارند که بین خالقان آثار ادبی و هنری و عصر زندگی آنان رابطه و هماهنگی وجود دارد. در نظر آنان هنر و ادبیات نه بازتاب فرایند اجتماعی، که جوهر، خلاصه و چکیده‌ی تاریخ است. (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۱۰۱)

پیدایش و ظهور نوع ادبی رمان به تاریخ تحولات اجتماعی در عصر رنسانس بازمی‌گردد که تحت تأثیر شرایط اجتماعی خاص آفریده شده‌است. رمان با روی کار آمدن آدم‌های معمولی و در روزگار نوشتن جهان متولد شده‌است. زمانی که انسان برای نو

نظریات مارکس، وبر و زیمل با خلق مفهوم شی‌وارگی به خوبی از عهده تشریح مسائل جامعه مدرن برآمده است. این خصلت بیگانه‌کننده زندگی شهری به عنوان یکی از پیامدها و معضلات زندگی شهری، موضوعی است که قصد داریم در این مقاله در باب آن تأمل کنیم. بحث بیگانگی از پیامدهای جدی مدرنیته است که در نوع زندگی شهری و معماری شهر کاملاً می‌توان به آن دست یافت. سازمان‌ها و نهادهای آموزشی و دولتی، روح منجمد غیرشخصی‌شده و از خودبیگانگی را چنان به صورتی فراگیر عرضه می‌کنند که شخص قدرت ایستایی در مقابل آن را ندارد. از این رو، زندگی برای فرد از یک سو بسیار ساده و آسان می‌شود؛ زیرا آگاهی از همه جوانب به او روی می‌آورد و فرد چون جریان رودخانه با خود می‌برد؛ اما از سوی دیگر زندگی به اندازه‌ای از محتواهای غیر شخصی سرشار می‌شود که فرد برای حفظ جوهر شخصی خود، خواهان ویژه بودن و منحصر به فرد بودن می‌گردد؛ زیرا در غیر این صورت ممکن است دیگر خود را بازشناسد و از خود بیگانه شود. (زیمل، ۱۳۷۲: ۶۴-۶۵)

بنا بر اهمیت شهر در مکتب مدرنیسم و رمان‌نویسی مدرن این جستار نیز تلاش کرده‌است با محوریت رمان «ره ش» نوشته رضا امیرخانی به بازخوانی جایگاه شهر در پرداخت هنری رمان مدرن ایرانی و آسیب‌های شهرنشینی برای جامعه سنتی و دین‌مدار ایرانی بپردازد.

۲ ضرورت تحقیق

ادبیات می‌تواند به عنوان ابزاری توانمند برای بررسی سیاست و جامعه و فرهنگ، مفید باشد، بنابراین نگاه ژرف به ادبیات، صرفاً یک ضرورت علمی نیست، بلکه کاری سودمند به حساب می‌آید. جایگاه شهر نیز از نگاه داستان‌نویسان پنهان‌نمانده است و محصول این نوع نگاه آن است که علاوه بر آنکه ساختار داستانی برای خواننده جذاب و خواندنی است، جنبه‌های جامعه‌شناختی - روانشناختی هم

جوامع صنعتی امروزی به میزان بسیار زیادی شهرنشین‌اند. (گیدنز، ۱۳۸۶: ۶۰۳) بنابراین شهر پدیده‌ای است زاده دنیای مدرن است و رمان مدرن در مسیر رشد خود عوارض و پیامدهای آن را بازگو می‌کند. رابطه میان شهر و مدرنیته رابطه‌ای تنگاتنگ است. شهر، زمینه‌ای از فرصت‌ها، تنش‌ها، چالش‌ها و گزینه‌ای برای بیان زندگی است. تجربه خاص فردی از زندگی روزمره در دنیای مدرن و منظر کاملاً شخصی رمان است که شهر را در ادبیات جلوه‌ای دیگرگون می‌بخشد.

شهر هم خاستگاه اصلی مدرنیته است و هم قهرمانش. (احمدی، ۱۳۷۲: ۳۴) مدرنیته در شهر به بالندگی می‌رسد و آن را جلوه‌گاه خود می‌سازد. به‌گونه‌ای که بسیاری از نظریه‌پردازان اجتماعی، شهر را به مثابه تجلی ابعاد گوناگون جهان مدرن برگرفته‌اند. (فریزی، ۱۳۸۶: ۴) از خلال تأمل انتقادی است که نظریه اجتماعی به معضلات امر مدرن در مدرنیته شهری پرداخته و از تناقض‌های جامعه مدرن پرده برداشته‌است. به طور عام، در ادبیات شهری و بررسی سیر تحول آن، رسم بر آن است که با شرح پیامدهای فرایند مدرنیزاسیون و نقد گسترده آن، به بیان دیدگاه‌های متفکران اصلاح طلب پرداخته شود. (تاجبخش، ۱۳۸۴: ۵۴)

مارکس از پیشکسوتان کشف تناقضات برآمده از زندگی مدرن بود. شهر مدرن در تعبیر مارکس سرشار از تصاویر جادویی و نمادین از مدرنیته است و با کالایی شدن همه‌چیز مشخص می‌شوند؛ فرایندی که به واسطه آن مناسبات اجتماعی انسان به اشکال موهوم مناسبات بین اشیا تقلیل می‌یابد. در شهر روابط انسانی جای خود را به روابط مبادله‌ای می‌دهد و همه چیز در مقیاس کالای تبادل‌پذیر تنزل می‌یابد. بنابراین یکی از مهمترین تناقضات موجود در مدرنیته شهری تضاد میان امر انسانی و امر کالایی است. این موضوع را مارکس در دست‌نوشته‌های اقتصادی و فلسفی با مفهوم بیگانگی توضیح داد و در کتاب سرمایه با مفهوم بت‌وارگی شیء آن را بسط داد. سپس لوکاچ به مدد

هنر و ادبیات است که احوال درونی شهر و جامعه را می‌نمایاند. رمان «ره‌ش» نیز که با محوریت تهران -به عنوان شهری مدرن با توسعه ناهمگون شهری و پیشرفت فناوری و تکنولوژی نامتوازن و متضاد با بافت فرهنگی و سنتی- آفریده شده‌است از بهترین مطالعه موردی در ادبیات داستانی پس از انقلاب برای طرح مشکلات دنیای شهرنشینی مدرنیستی است که در این جستار بدان خواهیم پرداخت. در این نوشتار با استفاده از نظریه انتقادی و دیدگاه زیمل سعی می‌شود مفاهیم مرتبط در جای جای تحلیل و نقد رمان رهش استفاده شود. در رویکرد این مقاله، شهر بستر فرهنگ مدرن و رمان تصویرگر آن به شمار می‌رود. تلاش ما برای به تصویر کشیدن پیامدهای مدرنیته شهری در داستان و متن ادبی است که می‌تواند تصویری از شهر نه به عنوان لوکیشن بلکه به عنوان یکی از عناصر زنده و مشابه کنشگران اصلی داستان به نمایش بگذارد. در این مقاله داستان همان واحد کوچکی است که می‌تواند تصویری از کلیت شهر را ارائه دهد. قصد ما در اینجا مطالعه و بررسی نگرش انسان دلزده ساکن در کلان‌شهر به عنوان یکی از پیامدهای مدرنیته و شهرنشینی و بازتاب آن در رمان است. با توجه به بحث اصلی *مارشال برمن* (Marshall Howard Berma) که عبارت است از کشف تناقضها و تضادهای مدرنیته در هر وضعیت خاص، ما نیز در این مقاله به دنبال کشف و بیان معضلات مدرنیته شهری از دریچه رمان رهش هستیم.

۳ پیشینه پژوهش

تاکنون تنها دو مقاله درباره داستان ره‌ش - برگزیده یازدهمین جایزه ادبی جلال آل احمد در سال ۱۳۹۷- به نگارش درآمده است: یکی «تحلیل شخصیت لیا در رمان رهش رضا امیر خانی بر اساس رویکرد فمینیستی» (موسوی‌پور، ۱۳۹۸) و دیگری «نقد جامعه‌شناختی رمان رهش اثر رضا امیرخانی بر اساس نظریه ساخت‌گرایی گلدمن» (پوریزدان پناه کرمانی، ۱۳۹۹)؛ اما درباره دیگر رمان‌های رضا امیرخانی پژوهش‌های بیشتر انجام گرفته‌است؛

به صورت کلی در آن لحاظ می‌شود. یکی از عناصر اصلی و اساسی شکل‌گیری همه داستان‌های قرن بیستم در سراسر جهان مکان است و داستان بدون مکان شکل نمی‌گیرد. « ادبیات و به ویژه رمان که بیش از همه، ضرورت‌های زندگی مدرن را در خود می‌تاباند، پیوندی تنگاتنگ با شهر دارد. ادبیات می‌تواند جغرافیای اجتماعی- فرهنگی شهر را به خوبی ترسیم کند و از پس نظم دادن به مکان‌ها و فضاها و رسم رفتارها در این ویژگی‌های مکانی، تجربه و رفتار شهری را توضیح دهد. با این همه رمان صرفاً ماده‌ای برای گواهی بر واقعیت عریان اجتماعی نیست؛ رمان به مثابه محصول همدستی کلمات و اندیشه رمان نویس که بر زبان‌ها جاری می‌شود، تفسیری ویژه از امر واقعی را نشان می‌دهد.» (خالصی مقدم، ۱۳۹۲: ۲۳۴) شهر، زمینه‌ای از فرصت‌ها، تنش‌ها، چالش‌ها و گزینه‌ای برای بیان زندگی است. تجربه خاص فردی از زندگی روزمره در دنیای مدرن و منظر کاملاً شخصی رمان است که شهر را در ادبیات جلوه‌ای دیگرگون می‌بخشد. به عبارتی می‌توان گفت کلان‌شهر متنی پیچیده با گفتمان‌های متنوع است که به دست انسان ساخته و پرداخته شده است. هیچ ساخته‌ای به اندازه شهر بر انسان تأثیر نمی‌گذارد و تجربه شهرنشینی مهمترین تجربه بشری محسوب می‌شود. شهر همانند بسیاری از هنرها و یا حتی بیش از آنها هویت‌سازی و معناسازی می‌کند و اندیشه، احساس و حتی باورهای ما را شکل می‌دهد یا دگرگون می‌کند. شهر به عنوان زیستگاه محیطی با نوع خاصی از اضطراب موقعیت همراه است. انسان در متن شهر بالیده می‌شود و رابطه انسان با شهر چنان در هم پیچیده می‌شود که به دقت نمی‌توان گفت این انسان است که شهر را می‌سازد یا این شهر است که به انسان شکل می‌دهد. (نامورمطلق، ۱۳۹۱: ۱۳-۱۶)

همه پدیده‌های فرهنگی از جمله شهر، دارای لایه‌های گوناگون هستند و بهترین وسیله برای شناخت لایه‌های زیرین و پنهانی این پدیده فرهنگی،

۴/۱ تقدّم ذهنیت عقلانی بر عاطفه:

تأثرات پایدار، روالی منظم و مبتنی بر عادت دارند و به آگاهی کمتری نیاز دارند؛ اما تأثرات لحظه‌ای، غیرمنتظره‌اند. در کلان‌شهر، افراد نیازمند آگاهی بیشتر هستند. روند زندگی در شهرهای کوچک و روستا، موزون‌تر و تصاویر حسی آشناترند و زندگی بیشتر بر روابط عمیق و عاطفی استوار است؛ اما در کلان‌شهر انسان‌ها برای سازگاری با تغییرات به عقل که در لایه‌های بالاتر و شفاف‌تر روان جای دارد و دارای انعطاف است نیاز دارد.

عقل می‌تواند از انسان کلان‌شهری در برابر وقایع تهدیدکننده و تناقضات محیط بیرونی محافظت کند. انسان در کلان‌شهر با مغز خود در برابر محرک‌های بیرونی واکنش نشان می‌دهد نه قلب؛ از این رو، زندگی در کلان‌شهر نیازمند سلطه عقل و آگاهی تشدید یافته است. «اتکا به عقل و عقل‌گرایی از زندگی ذهنی در برابر قدرت سهمگین زندگی کلان‌شهری محافظت می‌کند.» (زیمل، ۱۳۷۲: ۵۵)

تمامی روابط عاطفی و صمیمی میان انسان‌ها در روستا و شهر کوچک بر فردیت استوار شده است، در حالی که در کلان‌شهر فقط دستاوردهای عینی سنجش‌پذیر مورد توجه است. انسان کلان‌شهری با همه کسانی که مجبور به داشتن روابط اجتماعی است، حساب‌گرانه برخورد می‌کند؛ اما این عقلانیت با سرشت محافل کوچک در تضاد است. به عقیده برمن زیستن در کلان‌شهرها پاره‌ای عادات را بر شهروندان تحمیل می‌کند؛ تحمیلی که می‌توان آن را نوعی جبر فرهنگ عینی دانست و از سویی دیگر، امکان رشد، حرکت، تفکیک و پیچیدگی زندگی فردی و جمعی را مهیا می‌سازد. بر مبنای ناآشنایی افراد در کلان‌شهر، منافع هر دو طرف در شکل نوعی واقع بینی بی‌رحم جلوه‌گر می‌شود.

اقتصاد پولی بر کلان‌شهر سلطه دارد. اقتصاد پولی و خصلت عقلانی، وقت‌شناسی و حسابگری و دقت را به زندگی کلان‌شهری تحمیل می‌کند. نفرت عمیق افرادی چون *راسکین* (John Ruskin) و *نیچه*

از جمله «تحلیل زمان روایی از دیدگاه روایت‌شناسی بر اساس نظریهٔ رمان ژنت در داستان بیوتن اثر رضا امیرخانی» (درودگریان و همکاران، ۱۳۹۰)، «تحلیل روانشناختی-مدرنیستی رمان بیوتن بر مبنای نظریهٔ بیداری قهرمان درون» (قاسم‌زاده و سرباز، ۱۳۹۲)، «نشانه‌شناسی اجتماعی رمان بیوتن» (فرهنگی و باستانی خشک بیجاری، ۱۳۹۳)، «تحلیل زیبایی‌شناختی چند عنصر داستانی در سه رمان رضا امیرخانی (ارمیا، من او، بیوتن)» (غنی و احمدی، ۱۳۹۴)، «بررسی سبک شناسانهٔ رمان ارمیا اثر رضا امیرخانی» (رضایی و خیری، ۱۳۹۶)، «تحلیل ساز و کارهای اولیپینی در رمان بیوتن رضا امیرخانی» (اسدالهی و همکاران، ۱۳۹۹) و... با این حال، تاکنون هیچ مقاله‌ای با رویکرد به آرای زیمل در تحقیقات ادبی فارسی صورت نگرفته است. بنابراین مقاله حاضر با رویکردی متفاوت به بررسی رمان و با استفاده از نظریات زیمل در نقد رمان «ره‌ش» رضا امیرخانی، پژوهشی نو تلقی می‌گردد.

۴ روش تحقیق و مبانی نظری

این جستار به شیوهٔ توصیفی-تحلیلی مبتنی بر آرای نظری گئورک زیمل تلاش کرده است، رمان رهش نوشتهٔ رضا امیرخانی را که با رویکرد مدرنیستی با اتکا به شهر و شهرنشینی و تبعات دنیای مدرن نوشته شده است، بازخوانی و واکاوی نماید.

گئورک زیمل (Georg Simmel) در اثر درخشان خود، مقالهٔ کلان‌شهر و حیات ذهنی، به بازنمایی جامعه‌شناختی و فلسفی از شهر و یک معضل مهم و بنیادین؛ یعنی تضاد میان ادعای فرد به استقلال و نیروهای فرافردی می‌پردازد. زیمل معتقد است بنیاد روانشناختی افراد در کلان‌شهر در شدت یافتن تحریکات عصبی نهفته است که ناشی از تغییرات سریع محرک‌های بیرونی و درونی است. وی ترس و اضطراب زندگی شهری را ناشی از نظام اقتصادی پولی می‌داند. (فریزی، ۱۳۹۳: ۹۸) نظریهٔ او بر چند اصل اساسی استوار است:

۴/۳ دلزدگی و توداری: نگرش دلزده ناشی از تحریکات عصبی است که به سرعت تغییر می‌کنند و فشرده و متناقض‌اند. زیمل نشان می‌دهد که چگونه فیزیک کلان‌شهر بر حیات ذهنی و روانی انسان تأثیرگذار است. «تن شکننده آدمی و احساساتش که به طور مستمر در شهر مورد تهاجم قرار گرفته با اشباع تجربه آنی مواجه شده‌است.» (Highmore, 2002: 67)

می‌توان گفت افزایش و رشد عقلانیت در کلان‌شهر نیز از همین خصیصه روانی نشأت می‌گیرد. لذت‌جویی مدام در زندگی منجر به تحریکات عصبی می‌شود و در طولانی مدت سبب واکنش‌های شدید و در نهایت به بازیستادن نظام عصبی می‌گردد. حتی تأثیرات ملایم‌تر به واسطه تغییرات سریع و متضاد خود سبب واکنش و تحریک اعصاب می‌شوند و ماندن فرد در آن محیط برای مدت طولانی فرد را در برابر محرک‌های بیرونی عاجز می‌کند و امکانی برای تجدید قوای عصبی و مقابله باقی نمی‌گذارد. این نگرش دلزده حتی در رفتار کودکانی که در کلان‌شهر پرورش می‌یابند، دیده می‌شود. به بیان زیمل، فرهنگ عینی و آنچه از آن تحت عنوان تراژدی فرهنگ یاد می‌کند، می‌تواند تشریح‌کننده مسائل زندگی شهری باشد.

۴/۴ از خود بیگانگی فرهنگی: می‌توان گفت منشأ دیگر نگرش دلزده در کلان‌شهر، اقتصاد پولی است. در واقع کند شدن قوه ممیزه فرد، جوهره نگرش دلزده است. این امر به معنای درک نشدن ارزش اشیا؛ مانند افراد کندذهن نیست، بلکه به این معناست که معنا و ارزش اشیا و خود اشیا صورتی غیرواقعی پیدا می‌کنند. در نگرش شخص دلزده، اشیا به صورت یکنواخت درآمده و هیچ یک بر دیگری برتری ندارد. این حالت بازتاب اقتصاد پولی است که و پول عاملی است برای یکسان‌سازی ارزش تمامی اشیا که تفاوت‌های کیفی اشیا را نادیده گرفته و آنها را از معنا، ارزش و فردیت تهی می‌سازد. به عقیده زیمل پول «شیءشدگی رابطه صرف میان چیزهاست آنچنان که در حرکت اقتصادیشان جلوه

(Friedrich Wilhelm Nietzsche) از کلان‌شهر و اقتصاد پولی و عقل‌گرایی زندگی جدید از این روست که بنا به سرشت خود دوست ندارند که ارزش زندگی را با محک همگانی بسنجند و ارزش زندگی را به غیر قراردادی بودن آن می‌دانند. برمن به نقل از مارکس می‌گوید: «بورژوازی تمامی وقار و شرف شخصی را به ارزش مبادله مبدل ساخت و به جای تمام آزادی‌هایی که آدمیان برایش جنگیده‌اند، یک آزادی فاقد اساس گذاشت: تجارت آزاد.» (برمن، ۱۳۸۲: ۱۳۵)

۴/۲ تسلط روح عینی: در قرن هجدهم انسان به شکلی منسوخ، گرفتار و دربند نابرابری‌های ظالمانه و قیود سیاسی و اجتماعی بود که با فریاد آزادی خواهی و تلاش برای برابری سعی داشت خود را از بند این قیود ظالمانه رهایی دهد تا جایی که گمان می‌رفت آزادی به عنوان جوهره اصیل مشترک میان همه انسان‌ها نهادینه شود؛ اما در قرن نوزدهم افراد که خود را از قیود تاریخی رها کرده بودند، درصد برآمدند که خود را به گونه‌ای از دیگران متمایز سازند.

به عقیده زیمل مشخصه تحول فرهنگ مدرن سلطه به اصطلاح روح عینی بر روح ذهنی است. در کلان‌شهر ساختمان‌ها و نهادهای آموزشی و تکنولوژی چنان بر فضا چیره می‌شود و در شکل‌بندی زندگی اجتماعی اثرگذار است که فرد توان مقاومت در برابر نفوذ آن را ندارد. از سویی زندگی بی‌نهایت ساده و آسان می‌شود و فرد بدون کمترین تلاش با این جریان همراه می‌شود؛ اما از سویی دیگر زندگی چنان از محتواهای غیر شخصی سرشار می‌شود که کیفیت‌های قیاس‌ناپذیر زندگی شخصی به کلی از میان می‌رود و ریشه کن می‌شوند؛ از این رو فرد برای حفظ جوهره شخصی خود و یگانگی مجبور می‌شود در عنصرشخصی خود اغراق کند تا جایی که بازشناسی خودش برایش دشوار می‌شود. همین چیرگی فرهنگ عینی بر فرهنگ ذهنی و فردی که سبب می‌شود افرادی چون نیچه به مبلغان ضد کلان‌شهر بدل شوند.

لحظات بحرانی و خطرناک زندگی روزمره به کار می‌بندد. خرد به مثابه چراغی که مسیر انسان را در هزارتوی کلان‌شهر روشن می‌کند و تجربه شهری را به یک استراتژی دفاعی برای صیانت از خود تبدیل می‌کند. بی‌گمان تکیه بر این استراتژی دفاعی در مواجهه با کلان‌شهر، رفتاری کاملاً ابزاری و صرفاً برای امکان زیست در شهر تلقی خواهد شد و عقلانیت معطوف به هدف فرد، معنای هر چیز را تنها در راستای عمل‌گرایی وی توجیه خواهد کرد. کلان‌شهرنشینان برای صیانت از نفس خود در شهرهای بزرگ نیازمند رفتار و حالتی ذهنی هستند که زیمل به آن احتیاط می‌گوید. در شهرهای کوچک، افراد، هر کس را ملاقات کنند، می‌شناسند و با او ارتباط دارند؛ اما در کلان‌شهرها چنین حالتی غیرممکن و تصورناپذیر است. به سبب همین واقعیت روانی انسان‌ها و نیز بی‌اعتمادی که پیامد خصلت زودگذر زندگی کلان‌شهری، آگاهی نیز باید با ثبات و تداوم بیشتری هوشیاری خود را به منزله سپری علیه محرک‌ها حفظ کند. همین احتیاط سبب می‌شود تا مردمان کلان‌شهر سرد و بی‌ترحم به نظر آیند.

البته این احتیاط تنها برآمده از بی‌اعتنایی نیست و جنبه درونی دیگری نیز دارد؛ نوعی بیگانگی و انزجار خفیف و طرد دوجانبه که می‌تواند سرشتی شدیداً گذرا یا بسیار پایدار داشته باشد. این اکراه پنهان و احتیاط ما را از غوطه‌ور شدن در آشوب تأثرات و تحریکات بی‌شمار بیرونی محافظت می‌کند و بدون آن، زندگی در کلان‌شهر اصلاً و ابداً قابل ادامه نیست. این طرح تحول فردیت در زندگی شهری قابل مشاهده است.

«انسان کلانشهری برخلاف حقارت و تعصبی که زندگی انسان در شهر کوچک را فراگرفته است، در مفهوم معنوی و والای کلمه آزاد است؛ زیرا فرد شدت تأثیر احتیاط و بی‌اعتنایی دو جانبه و شرایط زندگی عقلانی محفل‌های گسترده برای استقلال خویش را فقط زمانی عمیقاً احساس می‌کند که با توده درهم فشرده شهر بزرگ به سر می‌برد.» (زیمل، ۱۳۷۲: ۶۱)

می‌کند. پول عینیتی شبیح‌گون می‌آفریند که در برابر افراد به مثابه هستی طبیعی می‌ایستد.» (فریزبی، ۱۳۹۳: ۱۹۲) روشن است وقتی در نظام فکری مدرنیته پول یا شیء بجای اینکه ابژه باشد، خود سوژه و در نقش کنشگر ظاهر می‌شود، همه‌چیز در رابطه تقدس میان ثروت و مصرف معنا دار می‌شود.

یافته‌های *والتر بنیامین* (Walter Benjamin) درباره شهرها نشان دهنده کشمکش‌ها و تقابل‌های درون زندگی روزمره است. در این روایت، شهر، جهان پزرزق و برقی است که نمایان‌کننده پدیده‌ای منحط و تهی از هرگونه عنصر معنوی است. «مدرنیته نه تنها انباشت کالا و تراکم حس را نشان می‌دهد، که به شکل متناقضی فروکاهش تجربه‌های تبادل‌پذیر را نیز آشکار می‌سازد.» (ibid: 61) در نگرش دلزده، فراوانی اشیا و آدمیان به‌گونه‌ای نظام عصبی فرد را تحریک می‌کند که حساسیت فرد به اوج خود می‌رسد و در نهایت به ضد خود بدل و به صورت بی‌اعتنایی جلوه‌گر می‌شود. این بی‌اعتنایی در واقع آخرین تکیه‌گاه اعصاب برای واکنش نشان ندادن به تحریکات بیرونی است تا به این طریق با محتوا و اشکال زندگی کلان‌شهری سازگاری پیدا کند. البته این ارزش زدایی از پدیده‌های عینی در ادامه خود فرد را بر آن می‌دارد تا خود را نیز از ارزش تهی کرده، بی‌ارزش بینگارد. بدین ترتیب در مواجهه با ریسک‌های زندگی شهری، انسان شهری مهارت‌ها و توانایی‌هایش را برای بقا تکمیل می‌کند. انسان در کلان‌شهر به مجموعه‌ای از قوانین برای صیانت خود، آزادی و گسترش خود احتیاج دارد. «بنابراین نوع انسان کلانشهری اندامی را پرورش می‌دهد که از او در برابر وقایع تهدید کننده و تناقضات محیط بیرونی که می‌تواند وی را ریشه‌کن سازد، محافظت کند. او با مغز خود واکنش نشان می‌دهد نه با قلب خود. بنابراین افزون شدن آگاهی به امتیازی روانی مبدل می‌شود.» (زیمل، ۱۳۷۲: ۵۴-۵۵)

۴/۵ احتیاط: پیچیدگی فرهنگ مدرن از وی معرفتی مبتنی بر عقل طلب می‌کند، بنابراین فرد دوام خود را در کلان‌شهر مدیون درایتی است که در

۶ نقد رمان رهش بر اساس آرای زیمل

زمان و مکان نقشی بسیار مهم در گفتمان روایی دارند. «زبان مکان و زمان همواره بخشی از گفتمان روایی بوده و می‌تواند نقطه اتکای اهمیت عنصر روایت باشد. مکان‌ها در عنصر روایت از اقتدار و معنا برخوردارند؛ آنان به ارزش‌ها و باورهای انسانی وابسته‌اند و بخشی از جهان انسان‌اند که وقایع و رویدادها را نیز در بر می‌گیرند.» (کورت، ۱۳۹۱: ۳۳) کورت در گفتمان روایی به چهار قسم زبان قائل است: زبان شخصیت، زبان اعمال و قایع، زبان نگرش و علایق گوینده و زبان مکان یا محیط. با بررسی زبان مکان در روایات قرن بیستم و از دیدگاه مدرنیسم می‌توان به این نتیجه رسید که زبان فضا و مکان در گفتمان روایی ادبیات مدرن از اهمیتی ویژه برخوردار است و تا حدودی آنچه باید و نباید مورد انتظار باشد، تعیین می‌کند. جغرافیا و مکان روایت، شرایطی را به جهان روایی تحمیل می‌کند. زمانی که جایگاه زبان مکان، محیط یا اتمسفر در روایت برجسته می‌شود، سایر زبان‌های روایت به سوی زبان مکان متمایل می‌شوند. زبان مکان معمولاً زیرمجموعه زبان شخصیت‌ها قرار می‌گیرد و به نوعی می‌توان گفت این دو دارای رابطه دیالکتیک هستند. چنانکه شخصیت‌ها در مکان‌های به خصوص تحت تأثیر مکان قرار می‌گیرند و این خود بر زبان شخصیت‌های روایت اثرگذار است. بدین ترتیب شهر را می‌توان یک نوشتار و متن اجتماعی قابل خوانش دانست (لوفور، ۱۳۸۶: ۵۱) بازتاب و نمود شهر در ادبیات جایگاهی ویژه دارد. پیوند میان مدرنیته و داستان و سرنوشت ناگزیر ما در کنار آمدن با مدرنیته و پیامدهای خوب و بد آن انکارناشدنی است. از نظر آرنولد کتل (Arnold Kettlebell) و ایان وات (Ian Watt) که از پیشگامان عرصه بررسی رابطه رمان با تحولات اجتماعی هستند، رمان زمانی به رشد حقیقی دست یافت که به آگاهی از ایده جامعه دست می‌یابد. ادبیات ابزاری است که امکان خوانش بخش‌هایی از این نوشتار را فراهم می‌کند.

اساس زندگی در شهر کوچک، خودبسندگی و استبدادی است در حالی که کلان‌شهر دارای استقلال ذاتی است و فرد به واسطه به کارگیری احتیاط و بی‌اعتنایی، استقلال - که در کلان‌شهر از آن سود می‌جوید - تحقق می‌بخشد.

۵ درباره موضوع و درونمایه رمان رهش

رهش داستان زنی است سی و چند ساله به اسم «لیا» با زاویه دید اول شخص که رویدادهای زندگی اش را بازگو می‌کند. «لیا» معماری خوانده و با «علا» که معاون شهردار یکی از مناطق تهران است به همراه پسر پنج ساله‌شان «ایلیا» در تهران زندگی می‌کنند. «لیا» معماری را کنار گذاشته و خانه‌دار است و از پسرش که بیماری آسم دارد نگهداری می‌کند. داستان با دعوایی میان این زن و شوهر آغاز می‌شود. گویا این مجادله‌ها میان زن و شوهر همیشگی است؛ اما اختلافات اساسی بین آنها بر سر تعبیر و تفسیر این دو از توسعه شهری است. لیا دلزده از شهر و فضای شهری به همراه ایلیا به کوه پناه می‌برد و با مردی به نام ارمیا که گویا او نیز از شر شهر به کوه پناه برده، آشنا می‌شود. درونمایه و دغدغه این رمان موضوعات شهری اعم از آلودگی هوا، مدیریت شهری است که البته به این موضوعات محدود نمی‌شود به تغییرات جامعه و افراد ساکن در کلان‌شهر و مناسبات رفتاری و ارتباطی آنها نیز می‌پردازد. در واقع با یک داستان بلند و بیانیه مانند روبه‌رو هستیم که نسبت به نحوه مدیریت شهر و توسعه نامتوازن و نامعقول آن بر فضا و سبک زندگی شهروندان و حتی به شکل جزئی‌تر بر روابط و افکار و احساسات آنان اثرگذار است. اسم کتاب به گفته نویسنده داستان برعکس شده کلمه «شهر» است. می‌توان این کلمه «رهش» را کنایه‌ای از رهیدن از زندان خاکستری کلان‌شهری چون تهران دانست.

ورود به دوران مدرن، توسعه شهر، پرشتاب‌تر ادامه می‌یابد و برداشت مدرنیستی از شهر آن را با حضور جمعیت معنادار می‌بیند. مدرنیست‌ها جمعیت را اجتماعی از افراد می‌دانند که فردیت خود را باخته‌اند و از خود بیگانه شده‌اند. جمعیت به تدریج متنوع و گسترده می‌شود و شهر به شکل تهدیدی بزرگ درمی‌آید که هم نظم و ثبات و هم اجتماع اندام‌وار انسانی را به خطر می‌اندازد و تنها قدرت پول و و میل و انگیزه مادی در راستای منفعت فردی، مادر شهرهای بی‌روح را به پیش می‌راند و در چنین وضعیتی حاصلی جز انفعال، زوال فرهنگ در کلان‌شهر نخواهد بود. از این‌رو، تصویر ساکنان کلان‌شهر در آثار نویسندگانی که اثرشان در بستر کلان‌شهر خلق می‌شود، تصویر فردی تنها و بیگانه‌شده در میان جمعیتی فاسد و رو به انحطاط و یا مستأصل در جستجوی هویت در چنگ قدرتی واحد و متمرکز است. البته بافت ملی و زمینه تاریخی در فضاهای مختلف شهری در سراسر جهان بر واکنش اهل ادبیات و نگاه آنها به شهر و مادر شهر تأثیری قابل‌توجه دارد و باعث تفاوت در فهم شهر و رویکرد به آن می‌شود. نوشته‌های بنیامین درباره شهر نشان‌دهنده کشمکش‌ها و تقابل‌ها درون زندگی روزمره است. شهر جهان پر زرق و برقی است که نمایان‌کننده پدیده‌ای منحنی و تهی از هرگونه عنصر معنوی است. این جهان متعارض با کمک تولیدات هنری می‌تواند بازنمایانده شود. بودلر از طریق آثار هنریش تأملاتی دقیق از زندگی روزمره شهری آفرید. بودلر، بنیامین و زیمل از خلال بازخوانی شهرها بود که توانستند به توصیف تجارب مدرنیته بپردازند. آنها به توصیف دقیق و لحظه‌های ناب زندگی پرداختند و به جمعیت شهری توجه کردند و مارکس و لوکاچ نیز به مدد مفهوم بیگانگی در این باره سخن گفتند. به تعبیر مارکس شهر مدرن، سرشار از تصاویر جادویی است که نماد مدرنیته‌اند. تصاویر جادویی مدرنیته با جادویی شدن مشخص می‌شود.

شهر تنها محل ظهور رویداد یا بازنمودی سمبولیک یا استعاره‌ای در خدمت انتقال واقعیت‌های زندگی به خواننده نیست و می‌تواند به کنشگری فعال و خودمختار بدل شود تا جایی که خود هم‌تراز یکی از شخصیت‌ها و قهرمانان داستان می‌شود. شهر می‌تواند خود را بنمایاند و از درجه مخلوق به مقام خالق صعود کند و در این جایگاه، تجربه‌های انسانی، خواه فردی و خواه جمعی را در خود جای دهد. رمان فقط محصول جامعه نیست؛ زیرا تأثیری عمیق بر جامعه دارد و به شکل گرفتن آرمان‌ها و ارزش‌هایی منجر می‌شود که جامعه به وسیله آنها به شناختی از خود دست می‌یابد. هرچند لوکاچ در کتاب تاریخ و آگاهی طبقاتی به وضوح از رمان و مسائل آن سخن نمی‌گوید؛ اما اصطلاحات و مفاهیمی را مطرح می‌کند که در آثار گلدمن برای جامعه‌شناسی رمان کاربرد بسیار دارد. در اندیشه لوکاچ شی‌ءوارگی اساس جامعه سرمایه‌داری مدرن است. شی‌ءوارگی فرایندی است که در آن مناسبات میان اشیاء با مناسبات میان انسان‌ها جایگزین می‌شود. «بنگاه صنعتی عصاره ساختار جامعه سرمایه‌داری است. این بنگاه مستلزم ذره‌وارسازی فرد است که جز حاصل بازتاب این امر در آگاهی نیست که قوانین طبیعی تولید سرمایه‌داری مجموعه تجلی‌های حیاتی را در برگرفته‌اند و- برای نخستین بار در تاریخ- تمامی جامعه، تابع فرایندی اقتصادی شده که مجموعه واحدی را تشکیل می‌دهد (یا دست‌کم به تبعیت از این فرایند گرایش دارد) و سرنوشت همه اعضای جامعه در گرو قوانینی است که مجموعه‌ای واحد را می‌سازند. از این نمود «ضروری در مقام نمود» برمی‌آید که مناسبات نظری و نیز عملی افراد با جامعه؛ یعنی با اوضاع تولید و بازتولید موجودیت خودشان در دل ساختار کالایی «ممکن نیست جز در این شکل عمل‌های منفرد و عقلانی مبادله میان صاحبان منفرد کالاها جریان یابد.» نتیجه این امر، شکل‌گیری نوعی حقوق، دولت، شکل‌های اندیشه، مفهوم‌ها و در نتیجه فلسفه و غیره است که سازگاری ساختی با ساختار بورژوازی دارند یا با آن همخوان هستند» (آدورنو و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۵۹-۲۶۰)

ذهنیت عقلانی را توسعه می‌دهد و این ذهنیت به صورت همه‌جانبه بر سطوح زندگی شهری سایه می‌افکند و می‌توان گفت موقعیت‌های زندگی کلان‌شهری معلول این ویژگی هستند.

یکی از مفاهیم نظری، مفهوم خوانایی در فضای شهری و رابطه‌ای است که شهروندان می‌توانند به صورت بالقوه یا بالفعل با فضای شهری از طریق قرائت فضا برقرار کنند. فضایی با «رنگ و نظم و سامانی است که ایجاد تصویری روشن و مشخص با بافتی مستحکم و مزایای بسیار را از محیط زندگی آدمی آسان و میسر می‌کند. ممکن است آن را خوانایی یا قابل رؤیت-به معنی وسیع این لغات- نیز بنامیم؛ جایی که اشیاء نه تنها قابل رؤیت‌اند بلکه به شدت و به وضوح تمام خود را به تمام حواس آدمی عرضه می‌کنند.» (لینچ، ۱۳۷۴: ۲۵) این قرائت در واقع به شهرنشینان کمک می‌کند تا خود را در فضا بازیافته و در آن احساس امنیت کنند. این تحلیل که به دیدگاه کارکردی لوکوربوزیه (Le Corbusier) از شهر نزدیک است، بیشتر بر احساس عاطفی شهروندان با موقعیت‌های شهری تأکید می‌کند. در واقع لینچ معتقد است که نبود امکان خوانایی در شهر، انسان‌ها را به سوی حالتی از اضطراب و افسردگی سوق می‌دهد که ناشی از احساس گم‌شدگی و از دست دادن حس ایمنی به دلیل آن است. در این رمان، لیا از خاطرات گذشته برای ایلیا می‌گوید، زمانی که با مادرش در حیاط خانه زیر درخت بید مجنون می‌نشستند و به مسیر کلک‌چال زل می‌زدند تا پدرش که به کوهنوردی رفته بود آینه را سمت خورشید می‌گرفت و آنها انعکاس نور تند آینه را می‌دیدند؛ اما چند سال بعد وقتی لیا به همراه پدرش به کوه می‌روند، پدر آینه همیشگی را در مسیر نور می‌گیرد؛ ولیک ساختمان شیشه‌ای بدقواره‌ای که سر کاشانک ساخته‌اند، نمی‌گذارد نور رد شود و به حیاط خانه برسد. «قبل‌ترها نور می‌خورد وسط قلب مادر من و باقی‌اش فتوسنتز می‌شد وسط موهای آویزان بید مجنون... یک قطره از نور حرام نمی‌شد.» (امیرخانی، ۱۳۹۸: ۱۸)

فرایندی که مناسبات اجتماعی میان انسان‌ها را به شکلی موهوم به صورت مناسبات میان اشیا تقلیل می‌دهد. در این داستان قهرمانی وجود ندارد و داستان از زاویه نگاه زنی سی و چند ساله روایت می‌شود و تصویری که او از این کلان‌شهر و روابط ساکنان آنان ارائه می‌دهد این داستان را به ابزاری بدل می‌کند که امکان خوانش آن را به عنوان یک متن اجتماعی فراهم می‌کند. در واقع از داستان برای گشتن و کاویدن شهر استفاده می‌شود.

داستان با گله‌مندی «لیا» از نماهای رومی شهر تهران و علم شدن تاورکین‌ها بر فراز آسمان تهران آغاز می‌شود. «لیا» با حسرت از نبودن دیوار میان خانه پدری و همسایه در سال‌های گذشته حرف می‌زند، زمانی که یک تاب و یک درخت بید مجنون، مرز خانه آنها و همسایه را مشخص می‌کرد و آنها و همسایه از سایه درخت بید به صورت اشتراکی استفاده می‌کردند.

با گذشت زمان و توسعه شهر اندک اندک همه چیز تغییر می‌کند و حتی «لیا» که با حسرت از روزهای خوش گذشته و ارتباط صمیمانه با همسایه قدیمی سخن می‌گوید در اعتماد کردن به افراد دچار تردید می‌شود. هنگام برخورد با مرد غریبه در کوهستان گرچه در ابتدا مانع همراهی او با ایلیا نمی‌شود؛ اما به سرعت از اعتمادی که به او کرده برافروخته و نگران می‌شود و به شماتت خود می‌پردازد و به یاد قصه‌هایی می‌افتد که از بچه دزدها برای اوتعریف کرده است.

۶/۱ تقدم ذهنیت عقلانی بر عاطفه

به عقیده زیمل، افق شهر تقریباً به همان شیوه‌ای گسترش می‌یابد که ثروت افزوده می‌شود. روابط شخصی و اقتصادی و عقلانی شهروندان با تصاعدی هندسی گسترش می‌یابد. انگار به خودی خود رشته‌هایی جدید از هر رشته رشد می‌کند و سود فزاینده‌ای را به صورت ناگهانی نصیب صاحبان آن می‌گرداند. (زیمل، ۱۳۷۲: ۶۲) نگرش واقع‌بینانه به شدت به اقتصاد پولی گره می‌خورد و اقتصاد پولی

از دگرگونی‌های جسمانی و ظاهری را پذیرا می‌شود و با عوامل و موانع گوناگون، به نوعی مبارزه، تعامل و یا همکاری می‌پردازد بلکه به نوعی با آدمی همذات است، شخصیت، هویت، جان و روح دارد، از کردار نیک آدمی دلشاد و از بدخلقی او ناشاد می‌شود.» (قبادی و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۱۷) در بخشی از داستان، لیا از سنگی در مسیر کلک‌چال می‌گوید که به قول خودش همه دنیاى گذشته او بوده؛ اما شهرداری دستور تخریب آن را می‌دهد تا مسیر با سیمان فرش شود و لیا مسیرش را در کوه به گونه‌ای انتخاب می‌کند تا مسیری را که همسرش، معاونت شهرداری، دستور نابودی آن را داده، طی نکند.

۶٫۲ تسلط روح عینی

تسلط فرهنگ عینی و آنچه زیرمیل از آن به عنوان تراژدی فرهنگ از آن یاد می‌کند، می‌تواند تشریح کننده مسائل زندگی شهری باشد. در نظر زیرمیل، کلان‌شهر جایگاهی است که مفهوم شکاف بین فرهنگ عینی و فرهنگ ذهنی به واسطه اقتصاد پولی و تقسیم کار، در آن نمودار می‌شود. به باور زیرمیل، تسلط روح عینی بر روح ذهنی، مهمترین مشخصه تحول فرهنگ مدرن است. «تقسیم کار از فرد می‌طلبد که پیشرفتی بیش از پیش یک جانبه داشته باشد و بیشترین پیشرفت در مشغله یک جانبه به معنای فقر شخصیت فردی است و فرد کمتر می‌تواند با فرهنگ عینی رویارویی کند و به کمیتی ناچیز تقلیل می‌یابد. فرد به پیچ و مهره‌ای در میان اشیا و قدرتها تبدیل می‌شود و تمامی ارزش‌ها و معنویت خود را ازدست داده و به سوی یک زندگی کاملاً عینی سوق می‌دهد. (زیرمیل، ۱۳۷۲: ۶۴) برش ذیل تاحدودی گویای همین نکته است:

«فرمانیه شلوغ است، می‌روم پایین‌تر و می‌اندازم تو صدر که طبقه دوم شده است. طبقه دوم را که ساخته بودند، پایین همین‌قدر شلوغ بود! حالا که ساخته‌اند، شلوغی دوبرابر شده است. نصف طبقه بالا و نصف طبقه پایین. مثل سابق. ایلیا اشاره می‌کند برویم طبقه دوم... می‌روم بالا. طبقه بالا هم

در جای دیگری از داستان لیا برای پسرش قصه چیزهایی را می‌گوید که در حیاط خانه می‌دیده‌اند؛ اما حالا از بالای کوه هم نمی‌توانند مشاهده کنند: «تو حیاط که می‌نشستیم پای بید مجنون، شعله‌های آتش پالایش‌گاه شهر ری را می‌دیدیم. نوری که کم و زیاد می‌شد و بین زرد و نارنجی بود شب‌ها و گاهی به سرخی می‌زد؛ نور پالایشگاه، همین‌جایی که الان آشپزخانه طبقه بالای همکف مجتمع روبه‌رویی است. مرقد امام را که ساختند، دوچراغ بالای گلدسته‌اش و چراغ بالای گنبدش معلوم بود. سه نور کنار هم. جاش می‌افتاد بالای در پارکینگ همان مجتمع. برج میلاد می‌افتد پشت همین پنت‌هاوس فرازنده و تا همین چند وقت پیش کامل می‌دیدیمش. البته حالا از همین بالای کوه، که هیچ ساختمانی هم نیست، فقط نوک برج میلاد را می‌بینیم.» (همان، ۵۰) این دل‌بستگی به اشیای حاضر در فضای شهری که نوعی شهر را خوانا می‌کنند و کارکرد آن در واقع ایجاد احساس امنیت در شهروندان و درگیر شدن عواطف افراد با موقعیت‌های شهری است، در حرف‌های ارمیای کوه‌نشین هم نمود دارد. «مدتی ایران نبودم. آنجا، یکی از رویاهای تکرارشونده‌ام، بازگشت به ایران بود. هربار در رویا ایران و تهران را از بالا می‌دیدم. هربار پرواز می‌کردم از قلعه دارآباد روی کاشانک... اوایل کبوتر حرم امام‌زاده هاشم هراز بودم.» (همان، ۱۸۸) لیا حس دلخوری و ناراضیتش از ناخوانا شدن شهر را که منجر به احساس نداشتن امنیت و افسردگی‌اش شده با این جمله بازگو می‌کند. «تهران امروز را با تعداد تاورهایش می‌شناسند.» (همان، ۱۲) در واقع نگرش گره خورده به اقتصاد پولی منجر به ساخت ساختمان‌ها و پیدایش بافت شهری جدید می‌شود و خوانایی و حس امنیت و عواطف ساکنان شهر را نشانه می‌رود. در اندیشه ایرانی، طبیعت امری بیگانه و صرفاً مقهور اراده آدمی نیست تا از آن بهره‌کشی شود بلکه طبیعت مظهری از نظام نشانه‌ای جلوه‌های حق است که لذت بردن از آن می‌تواند مصداقی از معنی‌دار بودن و سودمندی عالم هستی باشد. «طبیعت نه تنها مانند انسان بساری

تبیین می‌کند. بنابراین از دیدگاه زیمل، فرد در برابر نیروهای سهمگین فرهنگ عینی دست به مقاومت می‌زند. مقاومتی که می‌توان نمونه آن را در لایه‌های پنهان رفتار لیا در این داستان مشاهده کرد.

«هر نقشه‌ای که بهم می‌دادند، یک قسمتش مال ایلیا بود. یکهو نورگیر غرب را که زیر شش متر فاصله داشت با دیوار روبه‌رو و قانوناً باید با شیشه مشجر طرح می‌زد، پنجره عریض می‌گرفتم که فرزندان ساکنان، بادهای غرب تهران را حس کنند تا آلودگی کمتر آزارشان بدهد.» (همان، ۲۲) این رفتار لیا نمونه‌ای از مقاومت فرد در برابر نیروی فرهنگ عینی است که در نهایت محکوم به شکست می‌شود و لیا را که چاره‌ای جز تسلیم در برابر آن ندارد، مجبور به رها کردن شغلش می‌کند. «برخلاف نظر مارکس که تنها رابطه انسان را با کارش در جامعه سرمایه‌داری محکوم می‌کند، جدایی هنرمند از این جامعه، گریز آگاهانه‌ای است از تنگنای زندگی ماشینی که جدایی غیر مستقیم هنرمند از جامعه، نامیده می‌شود.» (مارکوزه، ۱۳۹۸: ۹۱)

هنگامی که لیا قصد دارد ایلیا را به بیمارستان برساند گرفتار ترافیک هولناکی می‌شوند، ترافیکی که به قول لیا هرگاه دچار آن می‌شدند ایلیا آرزو می‌کند که کاش ماشینشان دنده هوایی می‌داشت یا اینکه همه ماشین‌ها می‌رفتند روی یک قطار و قطار روی بزرگراه راه می‌رفت و یا کاش پیاده مسیر را طی می‌کردند. (امیرخانی، ۱۳۹۸: ۶۲) مارشال برمن، برای توصیف شهر شلوغ و پرتراфик استعاره آشوب متحرک را به کار می‌گیرد. آشوبی که منشأ آن نه خود آدمیان در حال حرکت بلکه تعامل میان آنان و تمامیت حرکات آنان در فضایی مشترک است. به عقیده برمن انسان مدرن «به درون گرداب ترافیک شهر مدرن در غلتیده، انسانی که به تنهایی علیه ملغمه‌ای از ماده و انرژی سنگین، سریع و مهلک، دست‌نخورده پنجه نرم می‌کند. ترافیک رشدیابنده خیابان و بلوار به هیچ قید و بند مکانی یا زمانی تن نمی‌سپارد، به درون هرگونه فضای شهری سرازیر می‌شود، ضرب‌آهنگ خود را بر زمان همه کس

همان‌قدر شوغ است که طبقه پایین. بلکه هم بیشتر... ایلیا می‌گوید:

-پل که ساختیم باید قانیا کم شود. بالا هم که مثل پایین است. این همه قانیا از کجا اضافه شد؟...

-برای ساختن طبقه دوم بزرگراه مجبوریم پول دربیابیم. پول را باید از کسانی بگیریم که می‌خواهند خانه بلند بسازند. وقتی خانه جدید بسازیم، قانیای جدید می‌خرند صاحبانش دیگر. پس قانیا زیاد می‌شود...

-یعنی پل نسازیم که خانه نسازیم که قانیا زیاد نشود!

کمی فکر می‌کند.

-اگر خانه بسازند باید پول بدهند برای پل؟» (همان، ۶۰)

در این مکالمه کوتاه میان لیا و پسرش می‌توان به خوبی مفهوم شیء‌وارگی و تقدس پول را دریافت. در جای دیگری از داستان هم آقای فرازنده (سازنده برج) به خاطر سهل‌انگاری راننده تاور که روغن سوخته تاورکرین را پای درخت نارون ریخته و باعث شکستن آن شده، در پاسخ به اعتراض لیا به شکستن درخت، پیشنهاد پرداخت وجه آن را می‌دهد. اما لیا با ناراحتی به او اعتراض می‌کند و می‌گوید:

«چه وجهی را می‌خواهی پرداخت کنی؟ پول درختی را که خاطرۀ مشترک ما و همسایه بود؟ یا پول طناب کنفی را؟ اگر من مرده بودم چه؟» (همان، ۳۹) به مدد مفهوم شیء‌وارگی به خوبی می‌توان از عهده تشریح مسائل جامعه مدرن برآمد. در شهر شیء‌واره شده همه چیز به جهان کالایی شده تقلیل یافته و تبدیل به شیء‌ای شده است که فراتر از اراده بشری اعمال قدرت می‌کند. مصیبت آنجاست که فرهنگ عینی همه عرصه‌های زندگی را تصاحب می‌کند و بر روحیه خلاق فرد مدرن فائق می‌آید. نظریه زیمل درباره کلان‌شهر و حیات ذهنی، تأثیرات و تأثرات امر روزمره مدرن بر خودآگاهی افراد را

تحمیل می‌کند و کل محیط را به «آشوبی متحرک» بدل می‌سازد.» (برمن، ۱۳۹۲: ۱۹۳)

۶٫۳ از خودبیگانگی و احتیاط

به باور زیمل به سبب حس بی‌اعتمادی که فرد در برابر خاصیت زودگذر زندگی در شهر نیازمند آن است او به سمت احتیاط سوق می‌دهد و همین امر ساکنان کلان‌شهر را در نظر مردمان شهرهای کوچک سرد و بی‌ترحم جلوه می‌دهد چنانچه احتیاط سبب می‌شود کسانی را که سالیان دراز در همسایگی ما هستند نشناسیم و این طرد دوجانبه در برخورد نزدیک می‌تواند به نفرت و جنگ بدل شود. (زیمل، ۱۳۷۲: ۵۹) نمونه رفتار توأم با احتیاط در رفتار همسایگان لیا قابل مشاهده است. لیا تصمیم می‌گیرد از کودکان همسایه دعوت کند تا به خانه آنها بیایند تا پسرش ایلیا که تنها است با آنها بازی کند. برای همین به سراغ همسایه‌ها می‌رود؛ اما زمانی زنگ یکی از واحدهای ساختمان را به صدا در می‌آورد، خانم همسایه قبل از اینکه لیا حرفی بزند به گمان اینکه او فقیری است که برای گدایی مراجعه کرده با فریاد از او می‌خواهد که برود و بعد از پافشاری لیا برای صحبت کردن با خانم همسایه برای بازی بچه‌ها حاضر به ادامه گفتگو نمی‌شود و از لیا می‌خواهد تا با مدیر ساختمان صحبت کند. البته صحبت کردن با مدیر ساختمان هم نتیجه چندان مطلوبی در بر ندارد و مدیر ساختمان با استناد به اینکه همسر لیا همان آقای ریشو است که در شهرداری کار می‌کند، با گوشه و کنایه سعی می‌کند، لیا را متهم کند که خانه‌ای که در آن سکونت دارند مصادره‌ای است. در نهایت هم بدون اینکه در مورد موضوع بازی بچه‌ها به نتیجه‌ای برسند با دلخوری، گفتگو به پایان می‌رسد. لیا به سراغ مجموعه دیگری می‌رود؛ ولی با مشکلی روبه‌رو می‌شود. همان‌گونه که مارکوزه معتقد بود: «در تمدن ماشینی امروز اصالت بشری نابود شده. گفتگوها با بیم و وحشت درآمیخته است. امروزه زبان به عنوان رابط انسانی با انسان‌های دیگر به کار نمی‌رود و تنها وسیله فریفتگی و پیوستگی آدمی با رنگ‌آمیزی‌های غیر

انسانی طبیعت است.» (مارکوزه، ۱۳۹۸: ۱۰۰) این ساختمان اصلاً زنگ ندارد و یک سری کد و عدد و رقم هست که باید فرد مورد نظر را بشناسی تا بتوانی زنگ را به صدا دریاوری و علت آن این است که افراد غریبه نتوانند زنگ منازل را به صدا دریاورند. تنها راه ارتباطی با ساکنان این مجموعه شماره واحد سرایداری است که آن را گذاشته‌اند. لیا زنگ سرایداری به صدا درمی‌آورد و سریدار با روی خوش حرف‌های لیا را می‌شنود و در پایان گفتگو می‌پرسد که آیا بچه‌های او هم می‌توانند برای بازی به خانه آنها بیایند و با پاسخ مثبت لیا تشکر می‌کند. عصر همان روز بچه‌های سریدار و محمد زائر به خانه لیا می‌آیند و بعد از مدت کوتاهی یکی از خانم‌های همسایه به گمان اینکه اینجا شعبه‌ای از مونتسوری است و مرکز رشد خلاقیت و مهارت است به خانه لیا می‌آید؛ اما با دیدن بچه‌های سریدار با دلخوری و ناراحتی خانه لیا را ترک می‌کند.

زمانی که لیا و ایلیا دوباره تصمیم می‌گیرند به کوه بروند، لیا در مواجهه با مرد کوه‌نشین دوباره دچار اضطراب و بی‌اعتمادی می‌شود. مرد کوه‌نشین سبدی را به کمک قرقه‌های پایین می‌فرستد و لیا، ایلیا را داخل سبد می‌گذارد تا به پناهگاه مرد برسد. وقتی ایلیا به بالا می‌رود، لیا هم تصمیم می‌گیرد که فرزندش را تنها نگذارد و به مرد کوه‌نشین می‌گوید باید کنار ایلیا باشد. مرد کوه‌نشین در جواب لیا می‌گوید: «دو دقیقه هم تحمل نمی‌کنید؛ مادر موسی دو روز اعتماد کرد بعد رفت برای دایه‌گی.» لیا از پاسخ مرد کوه‌نشین غافلگیر می‌شود اما خودش را بالا می‌کشد تا کنار ایلیا باشد. لیا بار دیگر در حال بالا رفتن به سمت پناهگاه مرد چوپان در ذهنش، خودش را بازخواست می‌کند که چرا به مرد غریبه چوپان کوه‌نشین اعتماد کرده است. در کلان‌شهر، آگاهی به عنوان امتیازی در خور توجه، تلقی می‌شود و زندگی در شهر - به عقیده زیمل - نیازمند سلطه عقل و آگاهی تشدید شده است تا واکنش به نشان دادن به پدیده‌های پیش‌رو با حداقل حساسیت صورت گیرد تا اتکا به عقل و عقل‌گرایی از زندگی

۶٫۴ دزدگی و توداری

در میان همه شخصیت‌های داستان شاید بتوان گفت لیا از همه بیشتر دچار دزدگی از شهر و فضاهای اجتماعی است. در جای جای داستان از ابتدا تا انتها، لیا در حال اعتراض به توسعه ناهمگون شهری است تا جایی که بخش اعظم دعوای میان او و همسرش، علا، همین موضوع است. این ناخشنودی و اعتراض به شهر و مناسبات میان شهرنشینان به گونه‌ای در رفتار لیا نمود دارد که حتی ارمیای کوه‌نشین به لیا، شهرآشوب و به ایلیا، ابن‌شهرآشوب لقب می‌دهد. جدال میان لیا و علا در صحنه‌های مختلف داستان را می‌توان جدال میان عقل به عنوان نماد مدرنیته و دل به عنوان نماد سنت دانست.

این عقل همان عقل ابزاری معطوف به ارزش‌های کمی‌هابرماس (Jürgen Habermas) است و در مقابل عقل ذاتی و ارزش‌های کیفی قرار می‌گیرد. تضاد و تعارضی که لیا با اهداف شغلی همسرش به عنوان یکی از عناصر تصمیم‌گیرنده توسعه شهری دارد. علا و آقای فرازنده به عنوان برج‌ساز نمایانگر شخصیت‌ها و انسان‌های توده‌ای هستند که ذهنیت عقلانی بر عواطف آنان تقدم یافته و تسلط دارد. زوال تدریجی ارزش‌ها و سلسله مراتب و از بین رفتن اشرافیت فکری و سرآمدان متفکر سبب می‌شود انسان‌هایی پدید آیند که نه تاریخی و نه ریشه‌ای دارند. این مدعیان را هم می‌توان در طبقه کارگر، هم در طبقه بورژوا و هم میان دانشمندان عصر یافت که راز هستی را به حوزه حرفه‌ای خود محدود می‌دانند؛ افرادی که در حوزه تخصصی خود عالم‌اند ولی درباره فرهنگ و آرمان‌ها و ارزش‌های بشریت جاهل و به قول اورتگا در کتاب قیام توده‌ها، «انسان‌های توده‌ای» یا عوام‌اند. در جامعه توده‌ای، در ظاهر دارای ارتباطی قراردادی، سرد و فاقد انسجام است. چنین جامعه‌ای بر خلاف جامعه سنتی که از یکپارچگی نسبی اخلاقی و عقیدتی برخوردار بودند، به جامعه‌ای فردیت‌خواه با

ذهنی و روان ساکنان کلان‌شهر در برابر قدرت سهمگین زندگی کلان‌شهر محافظت شود.

در نظریه بیگانگی فرهنگی زیمل، انکار طبیعت اولیه فرد؛ یعنی گم شدن و عقب نشینی طبیعت انسانی در مقابل ضرورت زندگی، بهایی است که فرد ناگزیر برای زندگی در کلان‌شهر می‌پردازد. انگلس معتقد بود: «ساکنان شهر مجبورند والاترین سویه‌های طبیعت انسانی خویش را در پای تمدن شهر شلوغ قربانی کنند.» (پین، ۱۳۸۳: ۳۷۹) در جای جای رمان «ره‌ش» این خودفراموشی یا انکار ناشی از اضطراب زندگی شهری بر افکار و احوال لیا - که راوی کانونی‌گر داستان است - مستولی است:

«زنم آیا من؟! نمی‌دانم. سال‌هاست که نمی‌دانم. باید زن باشم. از اسمم برمی‌آید که زن باشم، اما از رسم نه... صدایم خش‌دار شده است؛ شاید از یائسه‌گی باشد... سنی ندارم که شاید هم کیست داشته باشم... دیگر نمی‌زایم. نمی‌دانم.» (امیرخانی، ۱۳۹۸: ۷۶)

در فقرة بالا، راوی زن از عقیم شدگی خود سخن می‌گوید. بیگانگی و نفی ماهیت زنانه (زایش) چیزی جز بازنمایی نمادین بحران زیست‌محیطی و سترونی طبیعت و تخریب مادر طبیعت در دنیای مدرن نیست:

«قرار بود از شهر آرمانی صحبت کنند. من لیا هستم. معماری خوانده‌ام. تهران دیگر مثل هیچ شهری نیست. به تعبیر قرآنی، «التي لم يخلق مثلها في البلاد». شهر آرمانی برای من از خانه آرمانی شروع می‌شود. برای من خانه آرمانی، خانه مادر بزرگ است...» (همان: ۹۴)

در مثال یاد شده بالا، آوردن تعبیری کنایی از قرآن و انتقال بینامتنی ذهن مخاطبان به باغ ارم شداد و هشدار به سرنوشت شوم مشابه برای شهر مدرن شده تهران، همگی در منظومه نظری بیگانگی فرهنگی قابل تفسیر و تأویل است.

۷ جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این جستار، شهر به عنوان بستری برای درک تجربه مدرنیته و تناقض‌های آن است که ادبیات داستانی را به واسطه قابلیت‌های ذاتی‌اش در تصویر واقعیت‌های میانجی این شناخت برگزیده است. تهران در این اثر نماینده مدرنیته در ایران است و این داستان با محوریت شهر، آن را از حد یک مکان و موقعیت انتزاعی بیرون آورده و از منظر اجتماعی به تصویر کشیده است. در این داستان گرچه شهر تهران کلیتی از مدرنیته ایرانی و به ظاهر منسجم و یکپارچه است، در برابر سادگی و پاکی دنیای گذشته قد برافراشته و تناقضات و پیامدهای مدرنیته و فضای اجتماعی شهر مدرن را -که گریبان‌گیر ساکنان کلان‌شهر است- به نمایش می‌گذارد. علی‌رغم پیدایش عقلانیت مدرن در شهر، مناسبات عاطفی افراد در کلان‌شهر تهران در کنار عنصر عقلانی به گونه‌ای منسجم شکل نیافته است. شهر چنان فرهنگ عینی زیملی و روح شی‌ء‌واره لوکاسی در کلیت خود بر ساکنان کلان‌شهر غلبه می‌کند و فرد نمی‌تواند بر همه‌ای که عقلانیت شهری بر او وارد می‌کند فائق شود. لیا و ارمیا به عنوان دو شخصیت دلزده در این داستان نمود دارند. فقدان رشد عقلانیت یکپارچه، شکاف میان فرهنگ عینی و فرهنگ ذهنی به دلیل تسلط اقتصاد پولی در کلان‌شهر، سبب یکسان‌سازی ارزش تمام اشیاء شده و آنها را از معنا و فردیت تهی می‌سازد که نمونه آن را می‌توان به صورت برجسته در شخصیت علا مشاهده کرد. کلان‌شهرنشینی برای صیانت از نفس خود در شهرهای بزرگ نیازمند رفتار و حالتی ذهنی هستند که زیمل به آن احتیاط می‌گوید و احتیاط عنصری است که سبب می‌شود مردمان ساکن کلان‌شهر، سرد و بی‌ترحم به نظر آیند. رفتار همسایگان لیا نموداری از این خصلت است در شهرنشینی در مواجهه با فرهنگ عینی و تحرکات عصبی مداوم، نمایان‌کننده ویژگی احتیاط است که در روابط میان‌فردی شهرنشینی بروز یافته است. همچنین مواجهه فرد با تحریکات عصبی شدید و

شخصیت‌هایی منزوی و از خودبیگانه بدل می‌شوند. (قاسم‌زاده، ۱۳۹۶: ۲۲۲-۲۲۳)

مرد کوه‌نشین یک جایی را دور از چشم همه برای خود ساخته است. جایی که هیچکدام از کوه‌نوردان موقع بالا رفتن از کوه متوجه آن نمی‌شوند. مکانی با همه امکانات؛ از برق خورشیدی گرفته تا تعدادی دام و کرت‌های سبزیجات، به گونه‌ای که او را بی‌نیاز از ارتباط با دیگران می‌کند. ارمیا (مرد کوه‌نشین) به لیا می‌گوید: «کوه‌نشین‌ها یکی دو تا نیستند... خیلی‌ها هستند که از این شهر دل‌کنده‌اند. روزی سوی شهر برانگیخته می‌شوند. این شهر نشد، شهری دیگر... مدینه می‌سازند عاقبت. این حقیقت مصطفوی است...» (امیرخانی، ۱۳۹۸: ۱۸۹)

خشم لیا از دیدن نمادهای مدرنیته در گشت و گذار در شهر با آن مواجه می‌شود همه به نوعی دلزدگی او را از فضای کلان‌شهر به نمایش می‌گذارد. لیا در ذهن خود شوهرش را که به سمینار آسیب‌های شیمیایی رفته و به جانبازان شیمیایی اعتراض دارد. آنها را صدام به این روز انداخت و صدام فرزند من آیین‌نامه‌های شهر سازی و قانون ترافیک و شماره‌گذاری پلاک و معاینه فنی و این شهر آلوده است. یکی از مهمترین تناقضات موجود در مدرنیته شهری تضاد میان امر انسانی و امر کالایی است. زیمل به ما نشان می‌دهد که چگونه دنیای بیرونی کلان‌شهر بر حیات ذهنی انسان‌های مدرن تأثیر می‌گذارد. به عقیده مارکوزه اندیشه‌های بشردوستانه، ابراز شخصیت فردی و... از ارزش‌های گذشته و جامعه پیشاتکنولوژی هستند که امروزه به بازی گرفته شده‌اند و به شکل کالای روزمره درآمدند و به ابتدال گراییده‌اند. وسایل تبلیغاتی و تدابیر سیاسی چنان گسترش یافته‌اند که نقش رهبری انسان‌ها را برعهده گرفته‌اند. «حقیقت متاعی است که از رونق افتاده است. نظام جامعه بر بنیان ارزش‌های مبادلاتی مستقر گردیده و ارزش‌های دیگر به دور افکنده شده‌اند.» (مارکوزه، ۱۳۹۸: ۸۹)

مبتنی بر عقل طلب می‌کند، انسان مدرن ساکن کلان‌شهر را به سمت صیانت از خود و آزادی‌اش سوق می‌دهد. تمامی تلاش‌های لیا در داستان از دعوای او با علا و رها کردن شغلش و تلاش برای ایجاد رابطه با همسایگان و حرف‌هایش در شهرداری و جدلش با مسئولان نشان از حرکت او برای نیل به آزادی و گریز از پدیده‌ی از خود بیگانگی به عنوان یک معضل گریبان‌گیر ساکنان شهر است.

اکراه و احتیاط فرد از غوطه‌ور شدن در آشوب تحریکات بی‌شمار بیرونی منجر به نوعی بیگانگی و انزجار می‌شود که به شکل نگرش دلزده و توداری که مهمترین خصلت روانی انسان کلان‌شهری است بروز می‌یابد و حتی در رفتار کودکانی که در کلان‌شهر پرورش می‌یابند، از جمله کودک داستان، ایلیا، دیده می‌شود. فضای پرتنش شهر که برمن آن را آشوبی متحرک می‌نامد و فرهنگ پیچیده‌ی مدرن که معرفتی

منابع

فریزی، دیوید (۱۳۸۶). *گئورک زیمل*. ترجمه جواد گنجی. تهران: انتشارات گام نو.

قاسم زاده، سیدعلی (۱۳۹۶). *همزیستی ادبیات تطبیقی و نظریه‌های ادبی*. قزوین: انتشارات جهاد دانشگاهی قزوین.

قبادی، حسینعلی و همکاران (۱۳۹۵). *جان جهان*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.

کورت، وسلی (۱۳۹۱). *زمان و مکان در داستان مدرن*. ترجمه فرناز گنجی و محمد باقر اسماعیل پور. تهران: آوند دانش.

گلدمن، لوسین (۱۳۷۶). *جامعه، فرهنگ، ادبیات*. ترجمه محمد جعفر پوینده. تهران: نشر چشمه.

گیدنز، آنتونی (۱۳۸۶). *جامعه‌شناسی*. تهران: نشر نی.

مارکوزه، هربرت (۱۳۹۸). *انسان تک‌ساحتی*. ترجمه محسن مؤیدی. تهران: انتشارات امیر کبیر.

لوفور، هانری (۱۳۸۶). «شهر به مثابه نوشتار». فصلنامه سینما و ادبیات. ترجمه امیر افتخاری راد. پاییز. سال چهارم. شماره ۱۴: ص ۷۱-۷۳

آدورنو، تئودور و دیگران (۱۳۹۶). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*. ترجمه محمد جعفر پوینده. تهران: نشر چشمه.

احمدی، بابک (۱۳۷۳). *مدرنیته و اندیشه انتقادی*. تهران: نشر مرکز.

امیرخانی، رضا (۱۳۹۸). *رهش*. تهران: نشر افق. برمن، مارشال (۱۳۹۲). *تجربه مدرنیته*. ترجمه مراد فرهاد پور. تهران: انتشارات طرح نو.

پین، مایکل (۱۳۸۳). *فرهنگ اندیشه انتقادی از روشنگری تا پسامدرنیته*. ترجمه پیام یزدانجو. تهران: نشر مرکز.

تاج بخش، گلناز (۱۳۸۴). «مدرنیته و کلان‌شهر در اندیشه آلمانی». رساله دکتری دانشکده هنرهای زیبا. دانشگاه تهران به راهنمایی حسین بحرینی.

خالصی مقدم، نرگس (۱۳۹۲). *شهر و تجربه مدرنیته فارسی*. تهران: نشر مرکز.

زیمل، گئورک (۱۳۷۲). «کلان‌شهر و حیات ذهنی». ترجمه یوسف ابذری. نامه علوم اجتماعی. دوره جدید. جلد دوم. شماره ۳. ص ۵۳-۶۶

غلام، محمد (۱۳۸۱). *رمان تاریخی*. تهران: نشر چشمه.

بازنمایی فضای شهری در هنر و ادبیات.
شماره ۱۳:۱۶

ولک، رنه و اوستین وارن (۱۳۸۲). *نظریه ادبیات*.
ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر.
تهران: انتشارات نیلوفر.

لینچ، کوین (۱۳۷۴). *سیمای شهر*. ترجمه حسین
مزینی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۱). «شهر متنی برگرفته
از فرهنگ». مجموعه مقالات سمینار